

Laziz QUDRATOV,

Samarqand davlat chet tillar instituti, Ingliz tili leksikologiyasi va stilistikasi kafedrası o'qituvchisi

E-mail: laziz.kudratov.88@inbox.ru

SamDCHTI, f.f.d. dotsent G'.Q.Mirsanov taqrizi asosida

MATNNING SINTAKTIK BIRLIGI MUAMMOSI

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilni lingvistik tahlil qilish – til materiali sifatida, turli sintaktik tarkibga ega qurilmalar, matnning bir nechta segmentlari nazariy jihatdan tahlilga tortiladi. Shu sababdan matnning asosiy tarkibiy qismini, uni tabiati va shu yo'nalishidagi mavjud fikr-munosabatlarni bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Superfrazal birliklar, murakkab frazeologik birliklar, element, referent, homomorf.

ПРОБЛЕМА СИНТАКСИЧЕСКОГО ЕДИНСТВА ТЕКСТА

Аннотация

В данной статье рассматривается лингвистический анализ языка – как языкового материала, устройства с различным синтаксическим содержанием, теоретически к анализу привлекаются несколько сегментов текста. Именно поэтому в тексте излагается основная составляющая, ее характер и сложившиеся мысли-отношения в этом направлении.

Ключевые слова: Суперфразовые единицы, сложные фразеологизмы, элемент, референт, гомоморфный.

THE PROBLEM OF SYNTACTIC UNIT OF A TEXT

Annotatsiya

Linguistic analysis of language in this article – as a language material, devices with different syntactic content, several segments of the text are theoretically subject to analysis. For this reason, the main component of the texting, its nature and the existing thought-relations in the same direction are described.

Key words: Superphrasal units, complex phraseological units, element, reference, homomorph.

Kirish. Matn tilshunosligi o'rganilayotgan predmetga qarab ikki bo'limni o'z ichiga oladi: matn nazariyasi – yaxlit nutqiy asar; superfrazal birliklar haqidagi ta'limot – matnning tarkibiy qismlari. Matn tilshunosligi birinchi navbatda matn tipologiyasi muammolari, ularning tarkibi, til vositalarining matn janriga mosligini o'rganish bilan shug'ullanadi. Murakkab sintaktik birliklar (MSB) haqidagi ta'limotlarda, matnning keng imkoniyatlari hamda sintaktik birliklarning strukturaviy-semantik xususiyatlariga keng etibor qaratiladi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Murakkab sintaktik birliklar (MSB)ni lingvistik tadqiq qilishda nafaqat tarkibiy qismlar, balki birikmalarning semantik ifodasi, mazmunli bog'lanishini taminlovchi vositalar ham etiborga olinadi. MSBning lingvistik maqomi masalasi bilan bir vaqtlar V. V. Vinogradov [2] hamda N. S. Pospelovlar [3] shug'ullangan edilar. Keyinchalik MSBning tarkibiy qismi va uning semantik xususiyatlari yadrosini mujassam etuvchi til birligini aniqlashga keng etibor qaratiladi [4]. E. A. Referovskaya MSBning strukturaviy va semantik xususiyati bevosita matnni tarkiblantiruvchi hodisa sifatida namoyon bo'lishi borasidagi mulohazalarni bildiradi [5].

Turli sintaktik birliklar sohasida olib borilgan jadal izlanishlarga qaramay, tilshunos olimlar matnning asosiy tarkibiy qismi bu – superfraza birlikmi yoki paragraf ekanligi xususida umumiy bir to'xtamga kela olmadilar. Xususan, matnning asosiy tarkibiy qismi sifatida paragrafni e'tirof etilishi borasidagi fikrlar malum ishlarda o'z tasdig'ini topgan [6].

Matnning sintaktik birlik masalasi doirasidagi tortishuvlar ham tasodifiy emas. N. S. Pospelov, murakkab sintaktik uyushgan bo'laklar masalasi bo'yicha ilk izlanish olib borgan tilshunos hisoblanadi. Olim murakkab sintaktik uyushgan bo'laklarini turli sintaktik vositalar va usullar

yordamida bog'langan gaplar guruhi sifatida qabul qiladi. Uning izohlashicha – “Bu kabi uyushgan gaplar – asar muallifi tomonidan o'quvchiga yetkazmoqchi bo'lgan xabarining badiiy ta'sirchanligini oshiradi. Bunday jumalarni o'zaro bog'lash uchun yo teng va zidlov bog'lovchilari yordamidan yoki boshqa usullardan foydalaniladi. Jumlaning ma'nosiga ko'ra vaziyatga mos kesim shakllaridan foydalaniladi” [7]. N. S. Pospelov murakkab sintaktik uyushgan bo'laklarga atroflicha ta'rif berib o'tgan. Muallif sintaktik jihatdan uyushgan bo'laklarni murakkab frazeologik birliklar (MFB) terminini kiritadi. Ammo ushbu (MFB)larning strukturaviy-semantik mexanizmi, semantik tarkiblanishi turli tillar qiyosida hali batafsil tahlil qilinmagan va shu tufayli ushbu sohani chuqurroq tadqiq qilish ehtiyoji mavjud. Bundan tashqari, ayni paytda (MFB)larni aniqlashning yagona mezonlari mavjud emas. Shuning uchun matnni asosiy tarkibini tashkil etuvchi sintaktik birliklar sifatida bu abzatsga etibor qaratiladimi yoki superfraza birliklar majmui tarzida berilishi kerakmi degan o'zaro tortishuvlar mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Matn sintaktik birlik sifatida tadqiq qilishda bir-biriga qarama qarshi bo'lgan turli konsepsiyalarni mavjudligi ko'zga tashlanadi. Ayrim tilshunoslar, jumladan L.G. Fridman, D. Ashurova paragrafni, ya'ni abzatsni nafaqat kompozitsion yoki stilistik jihatdan, balki, murakkab frazeologik birlik sifatida ham tahlil qilib chiqishga yo'naltirilgan. Mazkur yondashuv L.G. Fridman ilmiy asarlarida ham batafsil aks ettirilgan. L. G. Fridman ayrim olimlarning mulohazalarini rad etgan holda, murakkab sintaktik uyushgan bo'laklarni sifatida qabul qilishlarini yoqlamaydi. Vaholanki, birinchi qarash vakillari MFBlarni abzatsning bir qismi yoki butun bir bo'lagi va hattoki bir nechta abzatsni qamrab oladi deyishsa, ikkinchi toifa vakillari esa: uni abzatsdan kichik yoki teng bo'lgan nutq bo'lagi, deya takidlashadi va hattoki ular MFBni abzatsdan katta bo'lishi

mumkin emas degan fikrni olg'a suradilar. Uchinchi bir yo'nalish vakillari – MFBlar doimo abzatsdan kichik bo'lishini tasdiqlashadi. Mana shunday murosasiz tortishuvlar natijasida, murakkab sintaktik uyushgan bo'laklarning matnlardagi o'rnini abzatslarga taqqoslash borasida turli qarashlar va ziddiyatlar yuzaga kelmoqda. Murakkab sintaktik uyushgan bo'laklarning rasmiy belgilarini, ularning semantik tarkibini to'raligicha aniqlash imkoniyati L. G. Fridman konsepsiyasida inkor etiladi [6].

MFB birlik sifatida paragraf o'zida qanday jihatlarni, semantik bog'liqliklarni namoyon qililishi kuzatiladi. L. G. Fridman ta'rifiga ko'ra, "paragraph" atamasi superfrazaviy birlikni belgilash uchun xizmat qiluvchi lingvistik atama sifatida qo'llaniladi. U tipografik atama ma'nosini anglatmaydi va shu bilan birga, tinish belgisi xususiyatini ham o'zida nomoyon etmaydi.

Agarda muayan matnda paragraflarga ajratishning obyektiv mezonlariga murojaat qiladigan bo'lsak, L.G. Fridman uning asosiy mazmun elementining o'zgarishi, voqeya-hodisa sodir bo'lish o'rnini va vaqtining o'zgarishi, ishlartakat vaqtining siljishi, boshqa mavzuga o'tish yoki uning segmentini o'zgarishi bilan bog'liqligini ta'kidlaydi [6]. Bu shuni anglatadiki, obyektiv mezonlariga ko'ra, paragraf MSBga aynan o'xshashdir. Murakkab sintaktik uyushgan bo'laklarga ajratishda T.G Biryukova ulardagi fe'l kesim zamonlarining qo'llanilishining muayan mantiqiy ketma-ketligiga asosan moslashishiga e'tibor qaratadi [8] Xeyngard va S. Vuud esa ushbu bo'laklarni – yangi mavzuga o'tish munosabati bilan yoki mavzu davomiyligining buzishi hamda mavzudagi rema progressiyasining o'zgartirishiga qarab ajratadi [9];

D. van Deyk murakkab sintaktik uyushgan birliklarda sintaktik va semantik munosabatlar muhimligini ta'kidlaydi. Muallif, bunda tugallanganlik mazmuni ahamiyatli sanalishiga e'tibor qaratadi [10]. D.Ashurova esa har qanday uyushgan birikmalarning informativlik xususiyati muhim ahamiyat kasb etadi [11]. Malumki,matn tarkibi matn birligining ichki bog'liqligi, ishtirok etadigan birliklarning o'zaro bog'liqligi natijasida ifodalangan umumiy axborotning to'la-to'kisligi bilan belgilanadi. Matn birliklari sifatida esa jumla bitta sintaktik va semantik tarkibga birlashgan frazalararo birliklardan iborat bo'ladi. Shuning uchun ham matn muayan obyektiv mezonlar asosida shakllantirilgan bo'lishi kerak.

Tahlil va natijalar. Frazalararo birliklar grammatik bog'liqlikka ega bo'lgan matn nazarda tutiladi. Bunda paragraf o'rtasida rasmiy chegara belgilash noo'rin degan xulosaga kelinadi. Matndagi paragraf doimo matnda yangi mavzuga o'tishni ta'minlash uchun xizmat qiladi. Ammo asosiy semantik element – voqea joyi va vaqti o'zgarishi yoki uning segmentidagi o'zgarishlar bo'lgan joyda bo'lishi kabi parametrlar bilan belgilanadi. Ammo bu kabi tarif barcha ma'lumotlariga doimo to'g'ri kelavermaydi. Jumladan, N. S. Valgikaning ta'kidlashicha sintaktik birliklarni funksional jihatdan o'rganish maqsadga muvofiq sanaladi. Chunki, matn funksional semantik va strukturaviy birlik sifatida shaklan va mazmunan o'ziga xos qonuniyatlariga bo'ysunadi [12].

Bu yerda L.M. Losevaning asosli mulohazalarini keltirib o'tish o'rinlidir: "Biz murakkab sintaktik uyushgan bo'laklarni (MSUB) paragrafqa qarama-qarshi qo'ya olmaymiz. Chunki ular o'rtasida o'zaro bog'liklik mavjuddir. Biroq, ularni bir-biridan mutlaqo ajratmasdan, yozma matnda muayan voqe'likni ifodalovchi aynan bir vazifani o'tovchi vosita sifatida qabul qilish ham noto'g'ridir" [13]. Badiiy ifoda maydonida paragraf hamda MSUB vosita sifatida ular – o'zaro uyg'unlashgan bo'lishi yoki hamohang ta'sir doirlariga ega bo'lishi, hatto unga aynan teng bo'lishi ham mumkin. Biroq kompozitsion-stilistik nuqtai nazardan, ular o'tasidagi tenglik doimo to'g'ri deya hisoblash noo'rindir. Shu sababdan, asosiy kompozitsion-stilistik vazifasiga ko'ra

tasniflanishi lozim. Paragrafni (rasmiy mezonlarga binoan) superfrazaviy birlik bilan mos kelish sharti bilan supersintaktik birlik deb atash mumkin. Belgilangan formal-sintaktik vositalar asosida belgilangan paragraf va MFB orasidagi chegaralari bir-biridan uzoqlashsa, ular o'rtasida uziksiz tegishlilik aloqalari ham bo'lmaydi. Natijada paragraf asosiy matnning sintaktik komponenti maqomini yo'qotadi.

MFB, aksincha,doimo mavzu yoki mikrotemaning o'zgarishi, badiiy tasvir mantiqiy ketma-ketligining zamonga nisbattan o'zgarishi munosabati bilan muayan chegaraga ega bo'ladi, ya'ni MFB paragrafdan farqli o'laroq, matndagi ma'no guruhlaridagi voqeya-hodisa joyi yoki vaqtining o'zgarishi va boshqa bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi. Shubhasiz, sintaktik xususiyatga ega bo'lgan matnning asosiy tarkibiy qismi semantik, kommunikativ va strukturaviy atamalarda o'ziga xos birlik sifatida belgilangan yozma nutq segmenti MFB deb tan olinishi kerak. Ma'lumki, har qanday matn, shu jumladan MFB muayan bir voqelikni ifodalashi bilan bog'liqdir. Matnning voqelik bilan o'zaro bog'liqligida uning barcha tarkibiy qismlari, nafaqat so'zlar, gaplar, MFB va undagi murakkab predikativ birikmalarning lug'aviy leksemalar hamda sintaktik tuzilmalari sifatida, balki, birinchi navbatda, nutq bo'lagidagi konkret predmetlar nomlari va aniq faktlar haqidagi bayonotlar tushiniladi. MFB birliklarini ikki asosiy xususiyatga ajratgan holda ko'rib chiqishimiz mumkin: sintagmatik va funksional jihatlarga. Sintagmatik jihatdan MFB "maxsus bir-biri bilan uzviy aloqaga ega bo'lgan jumlar majmui" sifatida baholanadi.MFB dagi gaplarning bunday yondashuv asosida bog'lanishi uning tarkibiy va semantik yaxlitligini ta'minlovchi lingvistik vositalar birinchi o'ringa chiqadi. Funksional jihatdan MFB batafsil bayonot sifatida e'tirof etiladi. Bunda asosiy e'tibor MFB ning strukturaviy va semantik xususiyatlari jihatidan uning referensial (murojaat vositasi) funksiyasiga qaratiladi. Shubhasiz, MFB bir vaqtning o'zida ham sintagmatik, ham funksional shakllanishni o'zida nomoyon etadi. Ammo, MFBni o'rganishda sintagmatik-funksional va funksional-sintagmatik yondashuvlarni bir-biridan farqlash muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ikkala yondashuv ham MFB ning aniqlashning turlicha usullarini taqdim etadi: birinchi holatda – uning tarkibiy va semantik parametrlarini, ikkinchi holtda esa, – referensial (murojaat) jihatlarni o'z ichiga oladi.

Ushbu maqolada MFB atamasi bilan bir qatorda "vaziyat" atamasi ham qo'llaniladi, bu aslida MFB ning funksional jihatini, uning lingvistik faktlarni voqelik bilan bog'lash xususiyatini aks ettiradi. Tilshunoslikda "vaziyat" atamasi turli ma'noda qo'llaniladi. O'ylaymizki, uning ba'zi ta'riflarini ko'rib chiqish va bu atama haqidagi tushunchamizni aniqlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Frenkis Gill "vaziyat" tushunchasiga (yozma hamda og'zaki nutqda) ekstralingvistik omillari "majmui" sifatida qaraydilar. Muloqot (og'zaki yoki yozma) maydonida, vaziyat hamda suhbat mavzusi o'rtasida uzluksiz aloqa mavjud. Shu sababdan, suhbatni boshqaruvchi shaxs muloqot jarayonida avvalroq tilga olingan biror bir element yoki faktga qayta murojaat qilganida, muloqotdoshlar gap aynan nima haqida ketayotganligi to'g'risida tasavvurga ega bo'lishligi kabi amaliy hamda ijtimoiy faktorlarga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi [14]. Ekstralingvistik omillarning butun majmuasi:ijtimoiy,yosh, intellektual, psixologik va boshqa omillar ifodaning ma'nosi va sintaktik tuzilishiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ana shunday struktura va semantika orqali,muallif yetkazmoqchi bo'lgan xabarida o'sha ekstralingvistik omillar o'z ifodasini topadi. "Vaziyat"ni bu darajada tushunish uchun ifodani struktura jihatidan shakllanishida ekstralingvistik omillarning ta'sirini o'rganishni taqozo etadi.

V. G. Gak tomonidan "vaziyat" tushunchasiga berilgan tarif ham aynan shunga o'xshash. Olim tomonidan "vaziyat"ga berilgan ushbu ta'rif avvalgisiga o'xshab ketadi,

ya'ni "ekstralingvistik omillar – bu badiiy bayonning tarkibiy-semantik tashkil etilishidir" [15]. Bundan tashqari, juftliklarning o'zaro munosabatini o'rganishda yetakchi vazifani ekstralingvistik omillar o'taydi.

Matnda aks etgan har qanday voqelikni "vaziyat" yordamida tushunish mumkin. Lekin bu atama bilan tildan tashqari voqelik va lingvistik hodisalarni belgilashga urinishlar bir vaqtning o'zida e'tirozlarni ham keltirib chiqaradi. Ma'lumki, ekstralingvistik voqe'lik vazifasida kelgan referent maqomidagi "vaziyat", denotantlik darajasidagi ifoda "vaziyati"dan mutlaqo farq qiladi. Matndagi har qanday badiiy tasvir ekstralingvistik hodisaning barcha muhim xususiyatlarini (ularning o'zaro bog'liqligida) aks ettira olmaydi. Faqat birgina haqiqat umume'tirof etilgan, ya'ni denotativ darajasidagi vaziyatda aynan o'sha holatga mos keluvchi real voqe'lik xususiyatlarini aniqlash mumkin xolos. Ushbu vaziyatda V. G. Gakning fikriga ko'ra til tizimi obyektlarini atroflicha aks ettiruvchi homomorf modellarga murojaat qilib, faqat u yoki bu tasodifiy tanlangan elementlarga e'tibor qaratadi [15]. Umuman olganda, til vositasida tasvirlangan hodisalar real olam bilan solishtirganda butunlay boshqa dunyoni ifodalaydi degan fikrdan yiroq bo'lishimiz lozim, ya'ni badiiy tilda aks etgan olam qonunlari faqat til va insonga xosdir. U haqiqiy dunyodan farqli o'laroq, unga o'zining ichki qarashlarini hamda munosabatlarini yuklaydi va shu bilan tilda aks etgan yangi dunyoni yaratadi. Darhaqiqat, tilda aks etgan nazariy bilim o'zida faqat ikkinchi darajali dunyoni mujassam etadi, ya'ni uning qonunlari o'z mazmuniga ko'ra bir yoqlama bo'lsa-da, real voqelikka yetarli darajada ko'p jabhada mos keladi" [16].

Ekstralingvistikvaziyat va denotativ darajasidagi vaziyat tushunchalarini orasidagi keskin qiladi. Ekstralingvistik

vaziyatni voqelik hodisalari sifatida o'zaro bog'langan obyektlar to'plami ko'rinishida qabul qilish mumkin. Ekstralingvistik vaziyat shaxs ongida namoyon bo'lib, ruhiy holatga aylanadi. Kommunikativ vazifaga muvofiq fikrlash orqali, o'zgartirilgan ruhiy holat allaqachon axborot holatidir. U ham matn mazmunini tashkil qiladi.

Loxafer Syuzannning ta'kidlashicha, "vaziyat" tushunchasini anglash uchun uni yana ikkita turga ajratadi. "Vaziyat tushunchalarini bir-biridan yaxshi farqlash kerak, – deb yozadi u, – muloqot sodir bo'layotgan paytdagi vaziyat, ular gaplashayotgan vaziyatdan farq qiladi. Vaholanki, aynan ikkinchisi haqiqiy voqelikni bayon qiladi. Bu holatni shartli ravishda tema deb atash mumkin [17].

Xulosa va takliflar. Demak, "vaziyat" atamasi bir-biri bilan ma'lum bir tarzda o'zaro bog'liq bo'lgan uchta mutlaqo boshqa-boshqa hodisalarni aniqlab keladi, jumladan: a) obyektiv voqelikning predmetlari va hodisalari orasidagi o'zaro munosabatlarni; b) gapning tuzilishida ishtirok etuvchi lingvistik elementlarni tanlashga ta'sir etuvchi ijtimoiy, yosh, intellektual, kognitiv, psixologik va boshqa omillarning o'zaro aloqasini; v) obyektiv voqelik predmetlari va hodisalarini iyerarxik munosabatlarida aks ettiruvchi gaplarning denotativ belgilar majmuini ifodalab keladi. Mazkur jihatlar vaziyatni tilda aks etgan voqelikning bir bo'lagi sifatida qabul qilinishi mumkinligidan dalolat beradi. Mazkur jihatlar vaziyatni obyektlarning o'zlari va bayon doirasidan tashqaridagi moddiy voqe'lik hodisalari o'rtasida emas, balki faqat denotativ belgilar o'rtasidagi aniq bir ifodada ko'rsatilgan ba'zi munosabatlarni e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim degan xulosaga kelish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Москальская О.И. Грамматика текста. М.: Высшая школа, 1981. -175с.
2. Виноградов В.В. О теории художественной речи. - М.: Высшая школа, 1971. – 238с.
3. Пospelов Н.С. Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке. - учёные записки МГУ. Труды кафедры русского языка. - М., 1948.–С 31-41.
4. Аскольдов С. Концепт и слово Русская словесность: Антология М, Академия,1997. -С112-136.
5. Реферовокая Е.А. Лингвистические исследования структуры текста. - Л.: Наука, 1983. - 215 с.
6. Фридман Л.Г. Грамматические проблемы лингвистики текста. Автореф. д-ра филол. наук. - Л., 1979. - 52 с.
7. Пospelов Н.С. Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке. - учёные записки МГУ. Труды кафедры русского языка. - М., 1948.–С 31-41.
8. Бирюкова Т.Г. Анализ и синтез текста, : Учебное пособие. – Елец: ЕГУ, 2007. –98 с.
9. Huehnergard J., Woods C. Akkadian and Eblaite, in The World's Ancient Languages, ed. R.D. Woodard. Cambridge, 2004.
10. Teyn van Dijk. Text and context : Explanations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London; Longman Group LTD 1997.
11. Ashurova D. Text Linguistics Tashkent,"Tafakkur qanoti". 2012. – 200 p.
12. Валгина Н.С. Теория текста. Учебное пособие. Москва, Логос. 2003.-280с.
13. Белонова Н.И. «Комфорт речевого общения» (Дружеское письмо) // Русский язык в школе. N 5., – 1996. – С. 43-58.
14. Francis G. Labelling discourse: an aspect of nominal-group lexical cohesion. //Advances in Written Text Analysis, London: Routledge,1994. –P 83–101.
15. Гак В. Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. М., – 1972. -356 с.
16. Keen S. Introduction: Narrative and the emotions // Special Issue, Narrative and the Emotions. Poetics Today, 32, 2011. –P 1–53.
17. Lohafer S. Between Story and Essay: Micro-Markers of Storyness //Liminality and the Short Story: Boundary Crossingsin American, Canadian and British Writing. New York: Routledge, 2015. -P 108–117.